

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
(1921թ. ապրիլ-հոկտեմբերին)**

1921 թվականի ապրիլի 22-ին թուրքերը, իրականացնելով Խորհրդային Ռուսաստանի վերջնագրի պայմանները, ստիպված եղան հեռանալ Ալեքսանդրապոլի գավառից:¹ Ի դեպ, հեռանալիս Ալեքսանդրապոլի ու շրջակայքի ժողովուրդներին ուղղված իր հայտարարության մեջ Թուրքական Ազգային Մեծ ժողովի կառավարության արևելյան ճակատի Գյումրիի տեղական հրամանատար Օսման Նուրին երջանկություն մատթեց «քարեկամ» հայ ժողովրդին՝ խորհուրդ տալով հեռու մնալ հայ ազգի երջանկությունը խախտող որևէ ընթացքից: Հիշեցվում էր նաև խորհրդա-թուրքական բարեկամության մասին և, վերջապես, խորհուրդ էր տրվում չխախտել այդ միությունը: «Թրքական Մեծ Ազգային ժողովրդական կառավարությունը,- ասված էր այդ գրության մեջ,- իր բարեկամ հանրապետական սոցիալիստական Ռուսաստանի կառավարության հետ Մոսկվայի 1921թ. մարտի 16-ի կայացած պայմանագրի համաձայն Արփաչայի արևելյան կողմը՝ Ալեքսանդրապոլը և իր շրջակայքը, սույն ապրիլի 22-ից ամբողջովին դատարկեց: Ամենքին հայտնի է, որ Թուրքիան ցնծությամբ դիմավորեց ռուսական հեղափոխությունը, որի շնորհիվ արևելքի իրավ մեծ ազգերը լուծեցին իրենց հարցերը: Ասկից հետո ամեն մարդ պիտի գիտենա, որ հեղափոխական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միությունն է, որ պիտի երաշխավորե արևելքի ժողովուրդների կյանքն ու ազատությունը: Սույն երկարամյա պատերազմի ընթացքում ուրիշ ազգերի նման հայ ժողովրդի բարեկեցությունը ևս տակնուվրա եղավ: Ուստի մենք լինելով դրացի, որպես մարդկային պարտք համարեցինք հայտարարել Ձեզ, որ Ձեր ազգի երջանկությունը խանգարող որևէ ընթացքից հեռու մնաք, և Թուրքիայի ու Խորհրդային Ռուսաստանի միությամբ ստեղծված խաղաղությունը չխանգարեք, վերջ տվեք Ձեր խաղերին ու տառապանքներին: Եվ ամեն ոք ապահով կերպով կսկսի իր աշխատանքը, և որովհետև մենք դրացի և բարեկամներ ենք, կմաղթենք ազատություն և ապահովություն, ցանկանալով Ձեր ժողովրդին երջանկություն»:²

Սա չխանգարեց, իհարկե, թուրքերին տևական մի ժամանակաշրջան շարունակել իրենց հակահայ քաղաքականությունը: Հեռանալիս նրանք չմոռացան պայթեցնել Ալեքսանդրապոլի վառողի պահեստները՝ հսկայական նյութական վնասներ հասցնելով Խորհրդային Հայաստանին: 1921թ. մայիսի 13-ին Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադին ուղղած նոտայում, բողոքելով թուրքական հրամանատարության վերոհիշյալ գործողությունների դեմ, Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Չիչերինը գրում է. «Ռուսաստանյան կառավարությունը Կովկասի իր ռազմական իշխանություններից տեղեկացել է, որ թուրքական զորքերը էվակուացնելով Ալեքսանդրապոլը, նյութական մեծ վնաս են հասցրել Ռուսական հանրապետության և անդրկովկասյան հանրապետությունների միացյալ բանակներին, այդ թվում նրանք պայթեցրել են այդ բանակներին պատկանող վառողի պահեստները, որ չափազանց մեծ կորուստ է հանդիսանում, որի գումարը, դեռևս չի հաշվված»:³ Այս գործողությունները Չիչերինին առավել զարմանք պատճառեցին, քանի որ դրանք կատարվում էին նույն այն պահին, երբ Ռուսաստանի կառավարությունը Թուրքիային ցույց էր տալիս այն օգնությունը, որպիսին նա ի վիճակի էր ցույց տալ:⁴ Քեմալականները հնարավոր գտան պատճառած վնասի համար ամբողջ պատասխանատվությունը, որը կազմում էր ավելի քան 19

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թ. 17:

² Նույն տեղում, գ. 21, թ. 50:

³ Է. Չ ռ հ թ ա բ յ ա ն, Մովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Եր., 1979, էջ 241: Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 516-517: Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, Եր., 1974, էջ 126-127:

⁴ Նույն տեղում:

միլիոն ռուբլի ոսկով, բարդել իբրև թե Կարսի և Ալեքսանդրապոլում գործող ինչ-որ հայկական հակահեղափոխականների վրա. «Ես համոզված եմ, - Չիչերինին ուղղած մայիսի 22-ի նամակում գրում է Մոսկվայում քենավական դեսպան Ալի Ֆուադ փաշան, - որ խորհրդային կառավարությունը կհավատա, որ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում հայ հակահեղափոխականների կատարած ավերածությունների վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթերով հիմնավորված իմ 1921թ. մայիսի 18-ի հ.425 նամակի բովանդակությունը բացարձակապես համապատասխանում է իրականությանը»:⁵

Թուրքերը, շարունակելով իրենց հակահայ քաղաքականությունը, միաժամանակ մեղադրում էին հայերին իբր իրենց նկատմամբ թշնամական գործողություններ իրականացնելու համար: Այսպես, թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցիչները Հայաստանում անօրինական կերպով զենք էին կրում, զբաղվում զենքի առևտրով: Միաժամանակ թուրքական դիվանագիտական շրջանակները բողոքում էին Հայաստանի իշխանության համապատասխան մարմինների կողմից զենքի առգրավման գործողությունների դեմ: ՀԽՍՀ Արտգործոժողկոմը Երևանում Թուրքիայի Արևելյան ճակատի հրամանատարությանը ուղարկված՝ Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների անօրինական զենք կրելու մասին 1921թ. սեպտեմբերի 27-ի գրության մեջ առաջարկում է թյուրիմացություններից զերծ մնալու համար զենք կրելու վերաբերյալ թույլատրության վկայականներ ունենալ. «Չեզ վստահված ներկայացուցչության աշխատակիցների մեծամասնությունը, - ասված է այդ գրության մեջ, - կրում է զենք, չունենալով համապատասխան թույլատրական վկայական, ինչու էլ շատ հաճախ լինում են զենքի բռնագրաման դեպքեր Հայաստանի Արտակարգ Յանձնաժողովի կողմից: Միևնույն ժամանակ զանազան անձինք, օգուտելով այս հանգամանքից ազատորեն կատարում են զենքի վաճառում, անուանելով իրենց Տաճկաստանի ներկայացուցչության աշխատակից կամ քենավական: Վերոյիշեալ հանգամանքներն ի նկատի ունենալով էլ թյուրիմացություններից հեռու մնալու համար, մենք գտնում ենք անհրաժեշտ տալ այս մասին համապատասխան թոյլատրական վկայականներ Չեր այն աշխատակիցներին, որոնց վերապահում է իրաւունք ունենալ էլ կրել զենք էլ այդ վկայական ստացող աշխատակիցների անուանացուցակ ուղարկել մեզ»:⁶

Թուրքերը չէին խորշում նաև լրտեսական գործողություններ կատարելուց: Ալեքսանդրապոլում թուրքական հրամանատարության ներկայացուցիչ Թեֆֆիկ փաշան իր ծառայողներով զբաղեցնում էր Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային կայարանի շենքը, թեպետ նրանց քաղաքում հատկացված էր հարմար բնակատեղի: Եվ չնայած երկաթուղայինների բազմաթիվ բողոքներին՝ Թեֆֆիկը հրաժարվում է ազատել շենքը, որը ծայրաստիճան անհրաժեշտ էր երկաթուղային ծառայությունների համար, քանի որ թուրքերը իրենց այստեղ գտնվելու ժամանակ անպետք էին դարձրել շենքերի մեծ մասը: Թեֆֆիկն իր այստեղ մնալը պատճառաբանում էր նրանով, որ ինքը խնդիր ունի դյուրացնել Կարմիր 11-րդ բանակի և Արևելյան ճակատի հրամանատարության հարաբերությունները, ինչպես նաև աջակցել Ռուսաստանից Թուրքիա և Թուրքիայից Ռուսաստան գնացող պատգամավորների, գերիների և գաղթականների երթևեկությունը:⁷ Մակայն ինչպես եզրակացնում է իր դիմումի մեջ Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմը, «Թեֆֆիկը չի ուզում թողնել այս շենքը լրտեսության նպատակով, քանի որ այնտեղից տեսանելի էր գործի շարժը, մթերքների տեղափոխումը և այլն»:⁸ Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմը ստիպված է լինում 1921թ. հունիսի 6-ին դիմել Հայաստանում Կարմիր բանակի զորքերի պետ Վելիկանովին, խնդրելով արտակարգ միջոցներ ձեռնարկել:⁹ Եվ միայն դրանից հետո է Թեֆֆիկն ազատում շենքը:¹⁰

Կատարյալ կամայականություն էր տիրում սահմանների վրա: Հաճախ ասկյարները հարձակվում էին սահմանամերձ գյուղերի պահակակետերի վրա, ծեծում,

⁵ ՀՍՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 212:

⁶ ՀՍՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 109, թ. 130:

⁷ ՀՍՍ, ֆ. 144, ց. 3^թ, գ. 137, թ. 5:

⁸ ՀՍՍ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 310, թ. 1:

⁹ Նույնը:

¹⁰ ՀՍՍ, ֆ. 114, ց. 3^թ, գ. 137, թ. 15:

առևանգում դաշտում աշխատող մարդկանց, քալանում անասունները:¹¹ Ալեքսանդրապոլում Թուրքիայի ներկայացուցչին՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիների անասունները քալանելու վերաբերյալ, Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի նախագահի 1921 թվականի հոկտեմբերի գրության մեջ ասվում էր, որ հոկտեմբերի 2-ին և 11-ին Չիռապլի և Ղեղաչ գյուղերից սահմանապահ թուրք ասկյարները գողացել են հինգ ցուլ և երկու կով, որոնք պատկանում են Դահարի գյուղի բնակիչներ Վարդանյանին և Երանոսյանին:¹² Տեղեկացնելով այս մասին՝ Հեղկոմի նախագահը խնդրում է նախ վերադարձնել գողացածը, այնուհետև միջոցներ ձեռք առնել նման դեպքերը չկրկնելու համար:¹³ Մակայն ոչ մի արդյունք: Թուրքերը երկար ժամանակ չէին դադարեցնում հարձակումները հայկական գյուղերի վրա: Ստիպված է լինում միջամտել Հայաստանի Արտգործ-ժողկոմը: «Ստացված տեղեկությունների համաձայն, - ասվում էր 1921թ. հունիսի 14-ին Երևանում Թուրքիայի գլխավոր հրամանատարության ներկայացուցչին հանձնված գրության մեջ,- թուրքական զինվորական մասերը հարձակումներ են իրականացնում Արփաչայի ձախ ափին գտնվող Հաջի Բայրամ, Շավրուտ, Խերբեկլի գյուղերի վրա, որոնք գտնվում են ՀՄԽՀ-ի տարածքում, քալանում և ամայացնում են գյուղերը, քանդում են Արփաչայի վրա գտնվող կամուրջը, միլիցիայից վերցնում զենքը և այլն: Արտաքին գործերի ժողկոմը խնդրում է միջոցներ ձեռնարկել նմանօրինակ արարքներ թույլ չտալու համար»:¹⁴

Թուրքերն իրենց մոտ գերության մեջ էին պահում բազմաթիվ հայերի և չէին շտապում նրանց ետ ուղարկել: Ընդ որում վերջիններս ապրում էին սոսկալի պայմաններում: ՀՄԽՀ ճանապարհների պետ Փիրումովին՝ Հայաստանի Հեղկոմին ուղղված դիմումից, որտեղ նկարագրված են Մամախաթունի և Սարիղամիշի միջև ընկած շրջաններում գերության մեջ գտնվող երկաթուղայինների վիճակը, կարելի է պատկերացում կազմել հայ գերիների վիճակի մասին ընդհանրապես: «Ականատեսների պատմածով, - ասված է դիմումում,- գերիներն ապրում են սոսկալի պայմաններում, շատ հաճախ 150 հոգի մեկ բարաքում, 30 քառ. սմ վրա: Հիվանդներին չեն բուժում, վատ են կերակրում, թեթև հագնված ուղարկում ստիպողական աշխատանքների սառնամանիք օրերին: Այդ ժամանակ Էրզրումում կար 87 մարդ, Ազիզում՝ 17, Սվիչլիում՝ 14, Ուզունախմետում՝ 20, Հասան Կալեում՝ 45, Կետիկում՝ 14, Օրիկում՝ 22, Խորասանում՝ մինչև 80 մարդ, Խղիք Ելազում՝ 17, Ջիվանում՝ 20, Աբուլբարաում՝ 12, Սաղանլուղիում՝ 12, Խամետիքում՝ 10, Սուրբխաչում՝ մինչև 200: Ղեկավար կազմից հիմա նրանց մոտ Սելիմ կայարանում աշխատում են Կարսի մարզի Պուտի գյուղի նախկին նախագահը, ինժեներ Շերմազանովը, Պիրադովը և Մնացականյանը: Սարիղամիշում՝ տեխնիկ Դուզանովը, Կարսում՝ ինժեներ Բոչարյանը և ուրիշներ»:¹⁵ Դիմումի վերջում խնդրվում է միջոցներ ձեռնարկել նրանց ետ վերադարձնելու ուղղությամբ:¹⁶ Թվում էր, թե Մոսկվայի 1921թ. մարտի 16-ի պայմանագրի կնքումից հետո այս հարցը պետք է լուծվեր: Մինչդեռ դրանից հետո էլ երկար ժամանակ հայ գերիներից շատերը տանջվում էին գերության մեջ: Ա. Բաահակյանը 1921թ. սեպտեմբերի 5-ին Վենետիկից գրում է. «Անհուն ցավով լսում եմ, որ մինչև հիմա Կարաբեքիք փաշայի մոտ գերի են և վայրագ թուրքերի ձեռքում հավում են ու մեռնում հայ գերիները՝ թե զինվորները, թե գյուղերից հավաքված խեղճ հայ պաշտելի գյուղացիները, որոնց մասնավորապես պաշտպան պիտի կանգնի բոլշևիզմը, եթե անկեղծ բարեկամ է աշխատավորներին, և չի մղում կեղծ ու պատիք դիպլոմատիա»:¹⁷

Ալեքսանդրապոլի գավառի կերակրողից գրված բազմաթիվ ընտանիքներ, դատապարտված լինելով սովամահության, դիմում են Ալեքսանդրապոլի հեղկոմին՝ միջամտելու իրենց հարազատներին վերադարձնելու խնդրանքով: Մասնավորապես, Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Գայանե Բարաջանյանը գերության մեջ գտնվող իր ամուսնուն ազատելու վերաբերյալ 1921թ. հունիսի 2-ի Շրջանային հեղկոմին ուղղված՝

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, գ. 3, զ. 351, թ. 1:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 144, գ.3, զ. 42, թ. 225:

¹³ Նույնը:

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 1, զ. 21, թ. 82, ֆ. 1022, գ. 3, զ. 365, թ. 1:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1022, գ. 3, զ. 351, թ. 1:

¹⁶ Նույնը:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 4004, գ. 1, զ. 46, թ. 1-2:

գրության մեջ գրում է. «Իմ ամուսին Մելսակ Մնացականեան Բարաջանեանը 25-ին նոյեմբեր ամսոյ 1920թ. այստեղ Ալեքսանդրապոլում տաճիկները բռնեցին եւ ուղարկեցին գերի դէպի իրենց սահմանը եւ մինչև այժմ գտնում է այդ գերութեան մէջ: Բայց որտեղ իսկապէս ինձ յայտնի չէ: Յայտնելով այդ մասին խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեզ ընկ. Նախագահ անել պատշաճաւոր կարգադրութիւն որպէսզի յիշեալ ամուսինս, Մելսակը շուտով վերադարձի հայրենիք, որով փրկած կլինեք նրան գերութեան տանջանքներից, իսկ ինձ եւ երեխայ աղջկաս սովի ճիրաններից, որովհետև մենք զուրկ ենք աշխատաւոր ձեռքից և գտնում ենք դառն աղքատութեան մէջ»:¹⁸ Նմանօրինակ դիմումով Հեղկոմին դիմում է նաև 1921թ. հուլիսի 13-ին Ալեքսանդրապոլի ժողովրդական տանը տեղի ունեցած հայ գերիների ընտանիքների ընդհանուր ժողովի արձանագրութիւնում կարդում ենք. «Ժողովը քննութեան առնելով Գ.յումրիի ծանր դրութիւնը, որոշում է դիմել Ալեքսանդրապոլի յեղկոմին, խնդրելով միջնորդել ուր որ հարկն է, թոյլ տալու Տաճկաստան ուղարկել մի յանձնաժողով, որոնք տեղում կծանոթանան գերիների դրութեան հետ և հնարավոր միջոցներ ձեռք կառնեն նրանց դրութիւնը թեթևացնելու: Երկրորդ խնդիրը Այլեղկոմին այն է, որ Գ.յումրիի ընտանիքների անունից հեռագրել Մոսկվա ընկեր Լենինին և Չիչերինին, «որպէս ճնշածների մեծ բարեկամը (Լենինը)» միջոցներ ձեռք առնի ազատելու ամենաճնշածներին՝ հայ գերիներին, քանի որ արդէն հաշտութիւն է կայացել, Ռուսաստանի, Հայաստանի և Տաճկաստանի միջև, որի յանձնարար գերիներին պէտք է ազատել»:¹⁹

Իր հերթին ՀԽՍՀ-ի կառավարությունը բազմիցս դիմում է Անգորայի կառավարությանը, սակայն եական հաջողության չի հասնում: Մասնավորապէս, Թուրքիայում Հայաստանի ներկայացուցիչ Մարգիսյանը 1921թ. սեպտեմբերի 5-ին դիմում է Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Բյազիմ Կարաբեքիրին՝ խնդրելով թույլ տալ տեսակցել Էրզրումում գտնվող հայ գերիներին:²⁰ Կարաբեքիրը, չլիարժանացնելով շեշտել իրենց բարեկամության անկեղծությունը, պատասխանում է, որ, իհարկէ, նա կարող է տեսակցել գերիներին, բայց որոշ ժամանակից հետո, երբ հնարավոր կլինի անվտանգ և հանգիստ երթևեկությունը, ավելացնելով, որ ամհանգստանալու ոչ մի կարիք չկա, որովհետև նրանք շատ զոհ են իրենց կյանքից:²¹

Թուրքերն, ի դեպ, գերության մեջ էին պահում ոչ միայն Հայաստանից տարված գերիներին, այլև Թուրքիայի տարածքում ապրող հայերին խաբէությանը, իբր թէ տեղափոխում են Հայաստան, տեղահան էին անում և քշում գերության: ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեին ուղղված գրության մեջ, կոմունիստ Արշակ Թովմասյանը նկարագրելով գերության մեջ գտնվող կոմունիստների ծանր վիճակը, ավելացնում է. «Բացի այդ կոմունիստների բանտարկությունից, Կադավանի և մոտակա Չանկլի գյուղում մնացած հայ ազգաբնակչությունը, մոտավորապէս 800 հոգի՝ բոլորը կանայք և երեխաներ, ծերացած մարդիկ, տեղահան են արել՝ խաբելով, թէ ուղարկում են Ալեքսանդրապոլ և բոլորին քշել են Էրզրում և գուցէ ավելի խորքերը: Եղած գերիները պահվում են սուկալի պայմաններում, ամենքը գտնվում են ոչնչացման ճանապարհին»:²² Թվում էր, թէ թուրքերն իրենց հակահայ քաղաքականությանը վերջ կտան Կարսի պայմանագրի ստորագրումից հետո, որի 15-րդ հոդվածով հայ գերիներն ազատվելու էին և վերադառնալու հայրենիք: Ընդ որում, Կարսի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով ներման էին ենթարկվում միայն Հայաստանի գերիները, համաներումը չէր տարածվում Թուրքիայի հայ բնակչության վրա: Երբ Կարսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարգիսյանը, համաներումը նաև Թուրքիայի հայ քաղաքացիների վրա տարածելու խնդրանքով դիմում է Բյազիմ Կարաբեքիրին,²³ վերջինս պատասխանում է, որ դա իր իրավասությունից դուրս է, քանի որ արդեն պայմանագիրը կնքված է և խորհուրդ է տալիս հաշտվել ստեղծված իրողության հետ:²⁴

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 3, գ. 138, ք. 57:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 274, ք. 12:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 109, ք. 51:

²¹ Նույն տեղում, ք. 53:

²² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 131, ք. 10:

²³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 10, ք. 138:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, ք. 139:

Նշենք, որ Հայաստանի քաղաքացիները ևս հեշտությամբ չէին վերադարձվում: Կարսի պայմանագրի կնքումից հետո էլ Հայաստանի իշխանություններից շատ ջանքեր պահանջվեցին հայ գերիներին ազատելու համար: Ինչպես երևում է 1922թ. մայիսի 5-ի ՀՄԽՀ Կարսի դիվանագիտական ներկայացուցչի՝ Ալեքսանդրապոլի Գործկոմին ուղղված գրությունից, բուրքերը դեռ գերիների մասին վերջնական պատասխան չէին տվել. «Համաձայն դիվանագիտական ներկայացուցչի ընկ. Սարգսեանի կարգադրության, ի պատասխան Ձեր 1774 մարտի 10-ի գրության հայտնում ենք,- ասված էր վերոհիշյալ գրության մեջ,-որ ընկ. Գրիգոր Շուշանեանի կնոջ, Վարդուհի Շուշանեանի մասին դիմում է արված Քեազիմ Կարաբեքիր փաշին անցեալ թվի հոկտեմբերի 27-ին, այս թվի մարտի 5-ին, ել երրորդ անգամ, անձամբ Սարիղամիշում դիմում է արել ինքը ընկ. Սարգսեանը, բայց մինչև այժմ ոչ մի պատասխան չի ստացված»:

Ընկեր Սարգսեանի ապրիլի 4-ին ունեցած բանակցութեան ժամանակ Քեազիմ Կարաբեքիրը խոստացել է մի ամսի ընթացքում վերջնական պատասխան տալ Թուրքիայում մնացած բոլոր հայ գերիների մասին, որոնց ցուցակում հիշատակված է նաև Վարդուհի Շուշանեանը: Պատասխան ստանալով անմիջապես կհաղորդվի Ձեզ»:²⁵

Թուրքերը, խոսելով բարեկամությունից, գործնական ոչ մի քայլ չէին անում, այլ ամեն կերպ խոչընդոտում էին գերիների վերադարձը: Բազմաթիվ գերիներ այդպես էլ չվերադարձան հայրենի օջախ՝ էլ ավելի խորացնելով հայ ժողովրդի ողբերգությունը:

Հազարավոր հայեր դեռ երկար ժամանակ շարունակում էին մնալ սովի ճիւղաններում: 1921թ. ապրիլի 1-ին Ալեքսանդրապոլում թուրքական բանակի հրամանատար Օսման Նուրի բեյի և շրջանային հրամանատար Թալեաթ բեյի կարգադրությամբ քաղաքի միլիցայետը բնակիչներից վերցնում է 62 սայլ իրենց սայլապաններով, թուրքական զնդերը մթերքները տեղափոխելու համար՝ 4 օրվա ընթացքում վերադարձնելու պայմանով: Սայլապանների մի մասը, չդիմանալով թուրքերի տանջանքներին, թողնում է սայլերը և վերադառնում: Թուրքերը բազմաթիվ դիմումներից հետո վերադարձնում են միայն 22 սայլ՝ առանց սայլապանների: Ալեքսանդրապոլի Շրջանային հեղկոմի նախագահ Ս. Մանուցյանը 1921թ. մայիսի 13-ին դիմում է ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի կոմիսարին՝ խնդրելով միջամտել թուրքերի կողմից տարված սայլերը և սայլապաններին վերադարձնելու համար:²⁶ Նույն խնդրանքով Ս. Մանուցյանը դիմում է նաև Երևանում թուրքերի ներկայացուցչին:²⁷ Սակայն խոստումներից բացի ոչինչ չի ստանում, նույնիսկ՝ բողոքագրի պատասխանը:

Այսպիսով, թուրքերը, օգտագործելով ամենավերջին հնարավորություններն անգամ, թալանում և կոտորում են Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությանը: Ծանր զրկանքների և զոհողությունների գնով միայն գավառի բնակչության ողջ մնացած մասը ձեռնամուխ է լինում ավերվածի վերաշինությանը:

ПРОЯВЛЕНИЯ ANTIAPMEHCKOЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В АПРЕЛЕ-ОКТЯБРЕ 1921г.

___ Резюме ___

___ К. Алексанян ___

В статье представлен анализ фактов и событий, касающихся проявлений антиармянской политики Турции после 22 апреля 1921 года, когда турецкие войска были уже выведены из Александропольского уезда.

Архивные документы позволяют утверждать, что многочисленные факты нападений на приграничные посты, похищения людей, грабежи, а также жестокое обращение с пленными и препятствие их возвращению на Родину являются свидетельствами преднамеренной антиармянской политики.

Все это существенно влияло на процесс социально-экономического развития Александропольского уезда.

²⁵ ՀՄԽ, ֆ. 131, գ. 1 գ. 102, թ. 5:

²⁶ ՀՄԽ, ֆ. 144, գ. 3^թ, գ. 138, թ. 19:

²⁷ Նույն տեղում, գ. 3, գ. 42, թ. 146:

